

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

SZERKESZTI
DR. GYÖRGY LAJOS

1930.

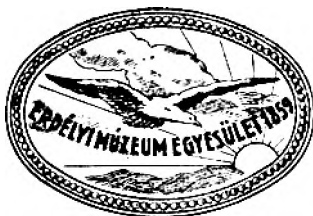
AZ ERDÉLYI MÚZEM-EGYESÜLET KIADÁSA

22. SZ.

A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben

Irta :

Dr. György Lajos

Különlenyomat az
ERDÉLYI MÚZEUM
35. évfolyamának 1. számából.

A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben.

Felolvasás az Erdélyi Múzeum Egylet Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi szakosztályának 1930. január 9-iki ülésén.

Az a szellemi folyamat, melyet francia hellénizmus névvel jelöl a szellemtörténet, nem volt olyan széles mederben hömpölygő áradat, hogy ellenállhatatlanul magával sodorta volna szellemi életünket. Nagyjában a saját területére szorítkozott, a saját ízléskörét mozgatta meg, anélkül, hogy messzi gyűrűző hullámokat vert volna. Csak rezgései, alig észrevehető fodrai érkeztek hozzánk. Mégis észre kell vennünk a sok rétegződésű szellemiségünknek ezt a vonását is, s meglátnunk, hogy e különös érdekességű francia megnyilvánulás iránt épen az erdélyi talaj mutatott legtöbb fogékonyságot. A francia hellénizmus hullámai a magyar szellemi életbe Erdélyen keresztül hatoltak be, — ennek nyomait s a rájuk világító szellemtörténeti háttért igyekszem a következőkben fölfedni s röviden összefoglalni.

A magyar jelenségekből indulok ki. Mindenekelőtt megállapítom, hogy a XVIII. század utolsó éveiben és a XIX. század első harmadában részben Erdélyben, részben erdélyi szerzőtől Magyarországon környezetéből kirívó egypár nevezetes magyar könyv jelent meg. Mai szemmel nézve őket, elszigetelt jelenségeknek látszanak, alig érthető törekvéseknek tetszenek. De ha eredetükig lehatolunk, nemcsak összefüggésüket találjuk meg, hanem a magyar szellemi élet külföldi vonatkozású kapcsolatainak is eddig ismeretlen rétegére akadunk.

I.

Az egyik — nyilván a francia hellénizmus divatával összefüggő — könyv, amellyel 1790-ben regényirodalmunk úttörő medrében találkozunk, ezt a keveset sejtető címet viseli: *Julia levelei Ovidiushoz*.¹ Szerzőjét, bár neve a címlapról szándékosan lemaradt, — hiszen akkor nem a babérkoszorú, hanem a magyar nyelv szeretete és nemzetiségünk ügye

¹ *Julia Levelei Ovidiushoz*. Németből szabad fordítás. Kassán, Ellinger János Királyi privil. Könyv-nyomtatónál. 1790. 8-r. 130 l.

lelkесítette munkára az írókat — jól ismerjük: a kiváló szervező képességű zágoni Aranka György (1737—1817) marosvásárhelyi kir. táblai ülnök, az erdélyi magyar tudományos igyekezetek lelkes agitátora írta. Kis 8-r. alakú, 130 lap terjedelmű könyvét az idő és a feledés annyira eltemette, hogy eddig még nem került az irodalomtörténet nézőpontjai elé.² Valóban a tartalmát tevő 42 unalmas, lapos és szellemtelen levél, melyeket az udvari környezet terhes világából kikívánczozó, szerencsétlen idegzetű és forró vérű császárléány intéz titkos szeretőjéhez, majd szerelmük kipattanása után a számkivetésbe zavart Ovidiushoz, legföllebb a XVIII. század olvasójánál kelthetett némi érdeket. Szennázcióéhségét még azzal is izgatta a szerző, hogy ezek a levelek nem az elme játéka, hanem Herculanumban talált hiteles okiratok másolatai. Mindenesetre abban az időben, mikor a „szerelemnek csak a fennhangon kérkedő morál mellett meghuzódva lehetett bejutnia pátriárkális világunk női szobáiba“, megütközünk ezen a ledér szellemű regényen, amelyből a titkos szerelem forró vágya, perzselő szenvedélye s kétségbeesett gyötrelme liheg felénk, itt-ott a legérzékibb kényes szituációkkal élénkítve. Aki majd a magyar nyelvű erotikus irodalom multbeli emlékeit fogja összekeresgélgni, nem mehet el mellette észrevétlenül. Minket az erkölcsi szempontokra sokat adó korszellemről elűtő idegenszerűsége is késztet arra, hogy időt töltsünk vele, annál is inkább, mert a maga idejében — ha szűkebb körben is — érdeklődést vert föl, némelyekben elragadtatást keltett, másokban ellenvéleményt hívott ki.

Később megállapítjuk, mint jutott Aranka arra a gondolatra, hogy ezt a kényes tartalmú könyvet magyarul tolmácsolja, most csak arra utalunk, hogy az irodalomban akkor még bátoratlanul tapogatozó kezdő író 1789-ben Ráday Gedeonnak küldi meg manuscriptumát oly véggel, hogy azt Kazinczy kezébe juttassa.³ Kérésének Ráday készséggel tett eleget, mert maga is úgy találta, hogy „ezt a' fordítottat valójában a' jobb fordításaink közzé számlálhattuk, olyan könnyen folyó és minden erőszak nélkül való“, „az nyomtatást valósággal meg érdemlő.“⁴ Látatlanban címe után Kazinczy „à la Nouvelle Heloise“-nak hitte.⁵ Annál nagyobb meglepődéssel s gyönyörűséggel olvassa végig a kéziratot⁶ s már okt. 7-én Kassáról meg is teszi rá a „crisiseit“.⁷ Kiméletlenül rakta fel változtatásait, mert az ilyen dolgokban nem ismert elnézést, sőt inkább kész volt „éles lenni, és talán goromba is: mint wenig aufrichtig“.⁸ „Tele volt a munka orthographiai sőt grammaticalis hibákkal; und das Werk war steif aufgeputzt, mint a' XIV. Lajos udvarában a' bájoló szépségű leánykák.“⁹ Kazinczy megjegyzéseiből Aranka mit adoptált,

² Kiadásának körülményeivel foglalkozott Perényi József: *Aranka György és Kazinczy Ferenc* c. tanulmányában, E. I. Szemle 1927. 1. sz.

³ *Kazinczy Lev. I.* 404 l.

⁴ *Kazinczy Lev. I.* 404 l.

⁵ *Kazinczy Lev. I.* 422 l.

⁶ *Kazinczy Lev. I.* 448 l.

⁷ *Kazinczy Lev. I.* 457—464 l.

⁸ *Kazinczy Lev. II.* 261 l.

⁹ *Kazinczy Lev. II.* 261 l.

— nem tudjuk. Bizonyára maga is belátta, hogy fordítása sokat nyert a már akkor nagytekintélyű széphalmi mester simításában¹⁰ s kapva kapott Kazinczy ajánlatán, aki arra vállalkozott, hogy *Julia Levelei*-t sajtó alá rendezi és saját költségén Kassán kinyomatja.¹¹ Voltak ugyan némi aggodalmak, hogy „miként fogja el a' Magyar Olvasó“,¹² amint Aranka is számított arra, hogy „a' szebb és szelídebb elmék közül“ lesznek olyanok, akik könyvét „nem igen nagy köszönettel fogják venni, azt az erkölcsökre nézve veszedelmesnek, legalább kétségesnek és félelmesnek ítélvén.“¹³

Kazinczy ismert buzgalmával lát a kiadáshoz. A kéziratot „pro revisione“ a cenzurához adja s közben tárgyal Ellinger kassai typografussal. Semmi sem kerüli el figyelmét: a nyomtatás betűje, nagysága, formája, tisztasága, elrendelése,¹⁴ sőt még a papiros és a korrektura is mind lényeges és fontos szempont előtte. A homloklevélre tervezett képet Bécsben szándékszik metszteni: „Ámor jajgatva mégyen, 's lábait béklyó szorítja; iveit pedig mérgesen el-hintve lehet látni. Közzülök egy kigyó fonakodik-ki.“¹⁵ Közben nagy bosszúság éri: Novák István kassai librorum revisor azzal az izenettel, hogy *Julia* megsemmisítésre méltó „erkölcsöket vesztegető“ munka, visszaküldi a kéziratot s megtagadja rá a „typis admittitur“-t.¹⁶ Képzeltetni mint lobbant fel Kazinczy a legindulatatosabb haragra, melyet végre Voltaire-i nevetés szakasztta félbe.¹⁷ „Kérni kellene, hogy rigorától álljon el; — írja Kazinczy 1790. ápr. 25-én — e juta eszembe: de ójjanak az Istenek! nem szölkök neki többé, ha nem tudom mi ér is!“¹⁸ Kancellistájával rögtön lemásoltatja s a több belátású pesti cenzorhoz küldi a kéziratot. E kerülő uton célt is ér. A húzavona azonban hónapokat emészt fel, úgyhogy Ellinger csak 1790. november végére készül el a nyomással, bár a költségeket már augusztusban felvette.¹⁹ Kazinczy nemcsak a szöveg ortografiájára és grammatikájára, hanem a könyv külsejére is — nálunk abban az időben — szokatlanul nagy gondot fordít. Így külön 100 amatőr-példányt készített holland papirosra. Büszke is volt rá, el is dicsekedett vele, hogy „szebben még magyar munka nem jött ki,“²⁰ „bizony még úgy könyv nem jelent meg M. Országban.“²¹ Lankadatlan buzgalommal küldözgeti szét a tiszteletpéldányokat,²² majd az Aranka exemplárjainak „csinál lábat.“ A debreceni sokadalomban kolozsvári szekereseket keres, aztán behordja Váradra s egy Zilahra induló földesúr kocsiján indít útnak Erdély felé

¹⁰ *Kazinczy Lev.* I. 464 l.

¹¹ *Kazinczy Lev.* I. 448 l.

¹² *Kazinczy Lev.* I. 448 l.

¹³ *Julia Levelei* bevezetése.

¹⁴ *Kazinczy Lev.* II. 119 l.

¹⁵ *Kazinczy Lev.* I. 519 l.

¹⁶ *Kazinczy Lev.* II. 51 l.

¹⁷ *Kazinczy Lev.* II. 51 l.

¹⁸ *Kazinczy Lev.* II. 51 l.

¹⁹ *Kazinczy Lev.* II. 118—119 l.

²⁰ Döme Károlyhoz 1791 jan. 22. *K. L.* II. 139 l.

²¹ Arankához 1791 ápr. 9. *K. L.* II. 817 l.

²² *Kazinczy Lev.* II. 139—40 l.

100 exemplárt írópapirosra és 30-at hollandin, „fel téven azt, hogy írójá einheimisch lévén ott, azon még inkább fognak kapni“, mint Magyarországon.²³

Nem tudjuk, mennyire kapott a közönség az 5 garasért árult²⁴ modern regényen, csupán az adatokból sejtjük, hogy Kazinczy lelkesedése jóval nagyobb volt, mint a könyv sikere. Ha Fazekas István diószegi ref. lelkésznek a Kazinczy egyik levelében olvasható megbotránkozását²⁵ közvéleménynek tekintjük, úgy azt kell megállapítanunk, hogy Aranka igyekezete és Kazinczy buzgalma inkább visszatetszést váltott ki, mint elismerést aratott. Földi János is úgy vélekedett, hogy „Julia Levelei nem érdemlették meg a nyomtató bért“, „csak Szerелем folytatást tanít“ s benne „a Magyar ízlés éppen nints eltalálva“. Az olvasást kedvelők, a papi emberek és az érettebb gondolkodású öregek, egyként kárhoztatják *Julia Levelei*-t, amelyet ő soha többé kezébe nem vesz, mert megelégedett vele, sőt megcsömörlött tőle. *Bácsmegyei Levelei* kimondhatatlan érdemű, mégsem tudja a magyar ember becsülni formája miatt, pedig ez „a’ Julia Leveleit annyival haladja meg, mint a’ Haza törvénye az Abécét“,²⁶ Ilyen, ehhez hasonló s még külön megjegyzések röpködtek *Julia* felé, aki frivol tartalmával meglehetősen kelletlenül érezhette magát a barátságtalan konzervatív magyar környezetben. Egészen kivételes báró Orczy László főispánnak, az országos bandérium fővezérének, elragadtatása, aki „csak nem ki-ugrott a’ bőriből“, amidőn meghallotta, hogy az ő kedves *Lettres de Julie a Ovide*-je magyarra fordítatott,²⁷ vagy az eredeti precisiójától is elbájolt²⁸ Kazinczy gyönyörűsége, akit Aranka színtelen fordítása²⁹ sem riaszt vissza a regény megjelentetésétől.

Arra vall ez, hogy e regény a maga idejében nem lehetett annyira jelentéktelen, mint a hogyan ma látjuk. Feltétlenül a korszellemben kellett gyökereznie. Ha most már a könyvkultúránk történetében is figyelmet keltő s pusztán a Kazinczy érdemeinek tulajdonítható Aranka-féle *Julia Levelei*-nek kapcsolatait kutatjuk, a címlap útbaigazítása szerint a német irodalomban kell keresgelnünk. Itt valóban meg is találjuk a neki megfelelő *Briefe der Julie*-t.³⁰ Egy hozzá hasonló vékony könyvecske, amely csak néhány évvel előzte meg a magyar szöveget s három kiadást ért. Azonban ez sem eredeti munka: ismeretlen szerzője egy 1753-ban Londonban megjelent angol könyvből³¹ dolgozta át, amely

²³ *Kazinczy Lev.* II. 142–143 l.

²⁴ *Kazinczy Lev.* II. 142–143 l.

²⁵ „Julia a’ Jullin, a’ ki szemtelen k...a volt.“ *K. L.* II. 143 l.

²⁶ 1791. márc. 9. levél. *Kazinczy Lev.* II. 169–170 l. L. ehhez máj. 20. U. o.

²⁷ *Kazinczy Lev.* II. 118–119 l.

²⁸ *Kazinczy Lev.* II. 55 l.

²⁹ Beöthy Zsolt, *Szépprózai elbeszélés.* II. 97 l.

³⁰ *Briefe der Julie, Tochter Kaisers August an Ovid.* Eine Handschrift, welche in dem Herkulan gefunden worden. Nach einer englischen Übersetzung. Franckfurth u. Leipzig 1783. 8-r. 114 l. — Ugyanaz: Sammlung der besten Romane. Bd. 1. Berlin 1790, Frankfurt 1791. — H. Hayn u. Alfr. N. Gotendorf, *Bibliotheca Germanorum erotica et curiosa.* München. 1912. I. 463 l.

³¹ *Letters from Julia to Ovid; a Manuscript discovered at Herculaneum,*

megint fordításnak vallja magát, épúgy a magyarnál egy évtizeddel fiatalabb olasz kiadás.³² E messzeágazó rokonság, mely arra vall, hogy Európa-szerte ismerték és olvasták e szenzációs szerelmi történetet, Aranka könyvét eddigi elszigeteltségéből s megérteti a nagyműveltségű és korának minden újszerűsége iránt fogékony Kazinczy lelkesedését is érte. A fenti vonatkozások ismerete nélkül meglehetősen értelmetlenül áll előttünk, hogy honnan bukkan fel ez a könyv s a benne megnyilvánuló szellemnek mi keresnivalója van a XVIII. századi irodalmunkban. Még inkább tágul a kilátásunk, ha végül a francia irodalomban megtaláljuk az összes fenti fordítások eredetijét az angollal egy évben megjelent *Lettres de Julie à Ovide*³³ c. 12-r. igen csinos kiállítású könyvecskében. Látszik rajta, hogy elegáns, előkelő ízléssel készült s gyaníthatjuk, hogy a legválasztékosabb köröknek volt szánva. Kazinczy kezében is megfordulhatott s tőle vehetett buzdítást a maga gondos kiadására. A róla fennmaradt gyérszámú adatok bizonyossága szerint hazájában igen népszerű olvasmány volt a XVIII. század második felében: az első kiadás lenyomatain kívül — a legutolsó 1879-ben jelent meg — más címek alatt is terjedt³⁴ s a kor népszerű gyűjteményeibe is bejutott. Így pl. a *Lettres de tendresse et d'amour* címűben is megtaláljuk, amely And.-Charles Cailleau (1731—1798) könyvkereskedő neve alatt és kiadásában jelent meg.³⁵ Többen neki is tulajdonították a szerzőséget, mások meg — így valószínűleg Aranka és Kazinczy is — Marmontelt hitték írójának, amint ez később az 1797-iki és az 1802-iki kiadás címlapján kifejezésre is jutott.³⁶ Viszont az 1774-iki kiadás a szerzőt M. M.^{***} kezdőbetű mögé rejti.³⁷ Ezt a talányt Claude-François-Andrien Lezay Marnezia marquis (1735—1800) akként oldotta meg, hogy az senki más, mint az ő édesanyja, Charlotte-Antoinette de Bressay Lezay Marnezia marquise (†1785).³⁸ Ennek alapján a *Lettres de Julie*-t

translated from the Original; the which is annexed, the Lady and the Sylph, a Visionary Tale. London 1753. Davis, 12mo. — Robert Watt, M. D., *Bibliotheca Britannica*. Edinburgh 1824. Vol. IV.

³² *Corrispondenza tra Giulia ed Ovidio*. 2 tomi. Lipsia 1801. L. Hayn i. m. I. 463 l.

³³ *Lettres de Julie a Ovide*. A Rome (Paris), chez Bernabo et Lazzarini. MDCCLIII. in-12. p. 130. — Újabb kiadásai *Lettres de Julie, fille d'Auguste a Ovide* címen: Geneve 1766, Rome 1789. L. Hayn i. m. I. 343 l.

³⁴ *Lettres amoureuses de Julie à Ovide et d'Ovide à Julie*, précédées d'une notice sur la vie de ce poète. Rome (Paris) 1753, in-12. — Ez a kiadás azért nevezetes, mert Julia leveleit Ovidius válaszával zárja, ami az eredetiben nincsen meg. Aranka jóllehet németből fordított, ahol Ovidius válasza hiányzik, a francia kiadást ismerhette s onnan vette át a zárólevelet. Jelzi is bevezetésében, hogy „Ovidius válaszló levelét is, melyet a' Német Fordító ki-hagyott, megtalálta“.

³⁵ Paris 1780. 2 vol. pet. in-8., 1781. 2 vol. in-12., Paris 3 vol. in-12., Paris, Collin. 1808., Claudin 1879. — J.-M. Quérard, *La France Littéraire*. Paris 1828. T. II. p. 18—19.

³⁶ *Lettres amoureuses de Julie et d'Ovide, par M. Marmontel*. Paris, an V (1797). U. o. 1802. in-12.

³⁷ *Lettres galantes de Julie à Ovide, par M. M....* Paris, Bastien, 1774. in-12.

³⁸ La Saussaye, *Notice biographique sur le comte de Lezay-Marnezia*. Paris 1858.

az összes francia bibliografiák és encyklopediák Lezay Marnezia grófnő neve alatt szerepeltetik.³⁹ Az író életét nem ismerjük, csupán annyit tudunk róla, hogy Nancy-ban kiváló szellemeket összehozó előkelő szalont tartott.

Az akkori viszonyokhoz mérten, különösen ha az angol-német nagy kerülőt is számbavésszük, bámulatos gyorsan érkezett Marosvásárhelyre, majd Kassára Lezay-Marnezia grófnő nagy feltűnést keltő könyve. Az adatokból láthatjuk, hogy hagyományos levélformájával, az akkor divatos Herculanum-fikcióval s nem utolsó helyen a császár leányának s az *Ars amatoria* költőjének pikáns szerelmi történetével rendkívüli érdeket keltett az olvasók széles rétegeiben. Egyelőre nem térünk ki annak fejtegetésére, hogy ez az előkelő francia grófnő, aki e könyvén kívül más emléket nem is hagyott maga után, mint jutott ehhez a témához, csupán utalunk arra, hogy a XVIII. század közepe táján a francia műveltség olyan jelleget öltött, hogy a császár leányának ékszerai, kosztümei, hajdíszai s a szerelméről sugdosott pletykák jobban lekötötték a kedélyeket, mint a kor mozgó eszméi. Természetesen a francia és a magyar kiadás közé eső angol és német fordítás sokat lekoptatott az eredetinek nemcsak finom s friss színeiből, hanem erotikus kilengéseiből is, úgy hogy Arankának még a német szöveget is szelídítő marosvásárhelyi fordítása beláthatatlan távolságra áll Lezay-Marnezia grófnőnek a francia nyelv választékosságával a legrikítóbb színeket is letompító párisi eredetijétől. Halvány kópiájában is azonban érdekes emléke a korabeli francia divatnak, amely lelkesedését minden iránt, ami antik, éppen Herculanum felfedezése révén vitte át a rómainak is. Így különösen a regényirodalomban aktuális lett a görög és római milieu. Természetesen nem a jellegzetességet keresték, csak a felületen mozogtak s azt hitték, hogy egypár hanyag színfolttal az ókort már a jelenbe varázsolják. Mutatványul ebből a nemből hivatkozhatni a báró L.-Fr. Bilderbeck (1764—1833) *Cyane* c.⁴⁰ 1794-ben magyarul is megjelent⁴¹ sőt még játékszínrre is vitt⁴² görög tárgyú francia regényére. Csupán annyiban görög, hogy szereplői görögös hangzású neveket viselnek s cselekménye is olyan helyekre van lokalizálva, amelyek Görögország térképére esnek. Ez a

³⁹ J.-M. Quérard, *La France Littéraire, ou Dictionnaire Bibliographique*. Paris 1833. T. V. p. 286. — *La Grande Encyclopédie*. T. 22. p. 157. — *Nouvelle Biographie Générale*. Paris 1860. T. 31. p. 63. — A. A. Barbier, *Dictionnaire des ouvrages anonymes*. Paris 1874. T. II. p. 1249. — J. Lemonnier, *Bibliographie des ouvrages relatifs à l'amour, aux femmes et au mariage*. Lille 1897. T. II. col. 809—810.

⁴⁰ *Cyane. Roman grec*. Par le Baron de Bilderbeck, Aneuwid, chez la Société Typographique, et a Strasbourg, chez J. Pr. Treuttel. MDCCXC. in-8. p. 190. — Belső címlapján ez a cím áll: *Cyane, ou les jeux du destin*. A magyar fordítás valószínűleg a Carl Leberecht Bille német fordítása után készült: *Cyane, oder: das Spiel des Schicksals; ein griechischer Roman*. Aus dem Französischen des Herrn Baron von Bilderbeck. Wien, gedruckt und verlegt von. Ign. Alberti. 1792. 8-r. 178 l.

⁴¹ *Ciane, vagyis a Szerentse Játékja, egy görög történet*. Posonyban, Schlauff János Betüivel, 1794. 8-r. 304 l. (3 csinos rézmetszettel.)

⁴² *Tziane vagyis a szerencse játéka*. Vigj. 3 felv. — Bayer József, *A nemzeti játékszín története*. Budapest, 1877. II. 382 l.

Cyane egy botrányos életet folytató táncosnő. Szerelme a hős Lysiás iránt azonban felemeli és megnemeseíti. Utálattal és kétségbeeséssel fordul el romlott életétől, s érezve, hogy Lysiáshoz méltatlan, a tengerbe veti magát. Szerencsére egy öreg halász, Daxiphanes, megmenti s kunyhójába viszi. Itt Lysiás és Cyane között hosszas és unalmas beszélgetések bonyolódnak le, amelyekből korántsem a görög érzésvilág tükröződik, hanem a XVIII. század szentimentalizmusa és mesterkelt raffinált-sága szól hozzánk. Természetesen a szerető szívek boldogságát felbolygató intrikus sem hiányzik s a meglepő romantikus mozzanat sem, amikor az öreg halászsról kiderül, hogy Cyane apja. Megnyugvásunkra boldogan adja áldását a 3 könyvön át sok lelki töprengésen keresztül vergődött szerelmes ifjú párra. Az akkori olvasónak egészen mellékes volt, hogy a görög szellemnek és az antik világnak még halvány nyoma sem tapadt ezekre a regényekre. A XVIII. század második felében a klasszikus irány dekadenciájaként divatosá lett hellénizmus áramlatában úszó író és olvasó talált egymásra ezekben a szintelen mesékben, amelyeket nem is önmagukért kell észrevennünk, hanem az antik világért lelkesedő hajlamosságáért, amely fejét itt is, ott is, így a mi fogékony szellemi életünkben is felütötte.

II.

Az itt ismertetett két regény a francia hellénizmusnak csak a szellemtörténeti vizsgálódás nagyítója alatt észrevehető jelenségei. Van azonban ennek az iránynak egy olyan klasszikus terméke, amely terjedelmével is megállásra készíttet s mélyrehatóan beavat a hellénizmus eszmekörébe és lényegébe. Ki ne hallott volna *Anacharsis*-ről, az ifjú scythiai vitéznek Görögországban tett regényes utazásáról? Van-e olyan magyar könyvtár, amely példányát meg ne őrizte volna s emlékezetben ne tartaná azt a páratlan népszerűséget, aminek ez a könyv a XIX. század első felének művelt olvasói közt örvendett? Külföldön épúgy, mint minálunk nyomot hagyott az emberek gondolkozásában, műveltségében s az antik világ iránt érzett őszinte lelkesedésében. Annyira eltávolodtunk tőle, annyira átalakult a lelkünk, hogy ma már nem tudunk kellőképpen beleilleszkedni az egykorú olvasó ízlésébe, aki türelemmel sőt élvezettel tudta átküzdeni magát a hét kötetes regény tömkelegén. Mintha nem is egy ember munkája lenne, hanem a hellénizmus névvel jelölt szellemi irányzat klasszikus lecsapódása. Harminckét évig dolgozott rajta Jean-Jacques Barthélemy apát (1716—1795). Másfél éves római tartózkodása érlelte meg benne azt a gondolatot, hogy a renaissanceon keresztül meglátott s ezer dokumentumában szeme elé tárult antik görög világ közelébe vigye századának az ókor iránt lánggra gyúlt érdeklődését. Még Rómát el sem hagyta s készen volt munkája nagy körvonalaival. Párisba visszatérve, minden gondját a kidolgozásra szentelte. Kezdetben csak bizalmas baráti körben olvasott fel egyes részleteket, majd — félve a közönség ítéletétől — csupán mutatóvonalakat közölt belőle 1777-ben majd 1782-ben. A biztató fogadtatás további munkára sarkalja. Végre 1787-ben Debure könyvkereskedőnek nyomásra adja hatalmas mennyi-

ségű kéziratát. Az első kiadás⁴³ villámgyorsan elfogy, 1789-ben már a harmadik kiadást kapkodják szét, sőt a forradalom sem vet gátat az 1792-ben megjelent újabb kiadásának. Maurice Badolle, Barthélemy életírója,⁴⁴ 1893-ig 42 teljes francia kiadását és az ifjúság számára készült 13-féle átdolgozását sorolja fel annak bizonyására, hogy *Anacharsis* az egész XIX. századon át ki nem esett az antik világ szépségeiben gyönyörködő olvasók kezéből. De ez csak egyik fele nagyarányú elterjedtségének. Már az első kiadás híre beszáguldja az egész Európát s pár évtized alatt a német (J. F. Bister, Berlin 1789, Bécs 1792, 1835), angol (W. Beaumont, London 1791), olasz (Velenca 1791), dán (Chr. Overs, Kopenhága 1797), holland (M. Stuart, Amsterdam 1802), spanyol (Pablo Sandino de Castro, Majorque 1811), újjörög (Bécs 1819) és örmeny (P. E. Hurmuz Velenca 1847) nyelvtérületek is útat nyitnak az ifjú *Anacharsis* ellenállhatatlan kedveltségének.⁴⁵ Majd megjelennek a nehézkes terjedelmét megkönnyítő rövidítések és átdolgozások (Breton, Caillaut, Le Maire), amelyek közel százra — egy egész kis könyvtárra — szaporítják kiadásait, s ezek az *Anacharsis*-regénynek a közepszerűségeen messze túlemelkedő jelentőségére irányítják figyelmünket. Mme Staël és Fontane ösztönözték versekben magasztalták, s általában ritkán találni könyvet, mely a tudósok, a kritika, az irodalom és a közönség körében olyan ösztönözték és osztatlan elragadtatást váltott volna ki, mint Barthélemy-nek a korszellemhez pompásan illeszkedő nagy munkája. Az afféle diszsonáns hang, hogy nem hiába 30 évig készült, mert 30 esztendő kell elolvasásához, vagy a *Journal Historique et Littéraire* szerkesztőjének cinikus csipkelődése, egészen kivételes jelenség a hódolat és magasztalás ama áradatában, amely Európa-szerzte valósággal elborította a francia hellénizmus e legjellegzetesebb kiteljesedését.

Rendkívül szerencsés ötlete volt Barthélemynek, hogy a század hellénistáinak szárazságától visszariadva a regényes elbeszélés keretébe ékelte az antik világ bemutatását. Egy 18 éves scythia, Anacharsis, a Cyrus hadjáratában résztvevő thébai rabszolgája kíséretében Görögországba utazik. Legelőször Chersonesos Taurica-ban találjuk őket, ahol Anacharsis az állami berendezkedés, a kormányrendszer s a legismertebb történelmi események tanulmányozásába merül, majd vele együtt gyönyörködünk a Pontus Euxinus poétikus szépségeiben. Innen Byzantion felé vesszük útunkat s a hajóskapitánytól értesülünk a világtörténelmi hely multjának legnevezetesebb mozzanatairól. Anacharsis, aki korántsem a scythiai barbár bámulatával, hanem a XVIII. század emberének esztétikai ízlésével, filozófiai felfogásával és mindenre kiterjedő érdeklődésével tekinti át Görögországot, a modern tudós módszeré-

⁴³ *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce vers le milieu du IVe siècle avant l'ère vulgaire*. Paris, chez Debure, 1788. in-4 et in-8.

⁴⁴ Maurice Badolle: *L'abbé Jean-Jaques Barthélemy (1716–1795)*. Préface de M. Fernand Laudet. Paris, Les Presses Universitaires de France 1926. 397–398 l.

⁴⁵ Fordításait felsorolja M. Badolle i. m. 398 l. Természetesen a magyar fordításokról — mint általában a hasonló természetű külföldi munkáknak — nincs tudomása.

vel mélyed el a görög történet és műveltség gyönyörűségeibe. Figyelmét minden megragadja, az apróságok talán még jobban, mint a nagy vonalak. Így Lesbos kitűnő alkalom arra, hogy a vele kapcsolatos összes vonatkozások (Mytilene felkelése, a lesbosiak erkölcselensége, Pittacus bölcsesége, Arion kalandja, az irodalom, Sappho stb.) bemutatásra kerüljenek. A szárazföld felé haladtunkban Euboea történetét, földrajzi helyzetét s a szigeten uralkodó kis városok közt duló vizsályokat ismerjük meg. Aztán Thebébe érkezünk, ahol a kis állam politikája tárul fel előttünk, majd Epaminondassal ismerkedünk meg s futólag Macedoniai Fülöppel is találkozunk. Az atheni Akademos kertjében Platonnal, Aristotelessel, Demosthenessel és Apollodorossal társalgunk s néhány szót váltunk Diogenessal és Phokionnal is. A Lyceumban Isokrates állít meg s avat be az attikai próza szépségeibe. Mindig futva, állandóan sietve megnézzük az atlétákat s ezer apróságot tudunk meg életükről. Közben Anacharsis házigazdájának felesége meghal s ez a körülmény az athéni temetési szertartás apró, mellékes vonásait is feltárja előttünk. A korinthusi kirándulás csak arra való, hogy Xenophonról mindent megtudjunk, amit cselekedett s ami vele történt. Aztán ismét Athénben vagyunk, résztveszünk egy katonai szemlén, a színházban megnézzük *Antigone*-t s előadás után a város történetébe s intézményeibe nyerünk bepillantást. Az előttünk elvonuló képek rendkívül változatosak. Így végig nézzük a Mantinea mellett ütközetet s résztveszünk a hős Epaminondas végtisztességén. Egy pillanatig sem hagy pihenni a fáradhatatlan Anacharsis, akivel bekalandozzuk Görögország minden nevezetes helyét, megismerjük a görög állami, társadalmi, irodalmi és művészeti élet minden mozzanatát s még Egyiptomba és Perzsiába is ellátogatunk. Az antik világból figyelmünket semmi el nem kerüli, így bő tapasztalatokkal gazdagodva érkezünk vissza Anacharsissal Kr. e. 337-ben Scythiába.

De mi ez a rövid vázlat a hét kötetes *Anacharsis* büszke terjedelméhez, amelybe elmélyedni még ma sem érdektelen. Párját ritkítja az antik világ ezer apróságának színes képsorozatával. Természetesen mai szemünk azokat a gyengeségeit is észreveszi, amelyek a régi olvasó tetszéséről lesiklottak. De talán fölösleges is ma Barthélemy bírálatába bocsátkozni, s azt a kifogást emelni, hogy véletlen események és találkozások kapcsán összefüggéstelenül pergeti le előttünk az antik világot. A valóság benyomását szerette volna kelteni, de végeredményben rendetlenségbe, zűrzavarba bonyolít. Anacharsis ahelyett, hogy emlékeit és benyomásait sűrítené, kronologikus sorrendben szórja szét az egybekivánczó részleteket. Barthélemy határozottan visszaélt a regényforma könnyedségével s tárgyának népszerűsítő célzatával, jóval nagyobb súlyt vetve a közönség ízlését megragadó misztikus és romantikus elemekre (pl. a bűvészekről vagy a Nagy Sándor kalandjairól szóló rész), mint az eszmékre és a nagy összefüggésekre. „Mézszel bedörzsölve” — gondolta Barthélemy — a komoly hellén tudnivalókat is könnyebben felszívja a közönség. A könnyű siker titkát meg is oldotta, célját valóban el is érte, csak hogy így sem mélyenjáró történeti olvasmánnyá, sem pedig maradandó értékű lebilincselő regénnyé nem tudta értékesíteni a

nagy tehetségre és bámulatos tájékozodottságra valló munkáját. Bár igen komolyan igyekezett a történelmi szempontokhoz alkalmazkodni, még sem sikerült a Kr. e. IV. század gondolkozásába beilleszkednie. Így voltaképpen a XVIII. század szellemének tükrében torzult görög encyklopediát készített. De Anacharsis nemcsak gondolataiban, hanem érzelmeiben is a XVIII. század embere. A filozófia iránt érzett tiszteletéből a kor szelleme sugárzik ki, épügy mint az irodalomról és a művészetéről vallott nézeteiből is századának ízlése verődik vissza. Barthélemy *Anacharsisa* rendkívül udvarias, érzékeny, finom és választékos, egyszóval inkább francia, mint görög. A XVIII. század második felében dekadenciába jutott klasszikus iránynak, a közönség felületen mozgó és külsőségekhez tapadt hellén szenvedélyének fényes tükröje és példája ez a jellegzetes nagy munka, — innen óriási sikere és rendkívüli befolyása Európa-szerte az olvasók százazezreire.

Mindig érdemes fölvetni azt a kérdést, hogy a korszellemnek egy-egy ilyen világsikerű kifejezése miképpen tükröződik a mi szellemi életünkben. Meglehetősen korán, már 1791-ben, tudomást vett róla egyik hírlapunk, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, azt jegyezve meg róla, hogy „nem csak Frantzia Országban hanem egész Európában nagy kedvességet nyert mostan egy Stzithiai Filozofusnak az utazása“, s felhívja a magyar írók figyelmét multhatatlan lefordítására (IV. 136. l.). A fordítói kedv azonban — bizonyára terjedelme miatt — igen lanyhán jelentkezett, s kezdetben csupán szemelvényekre szorítkozott. A szorgalmas Kis János, Kazinczy barátja, tesz először próbát 1797-ben és 1799-ben a boldogságról szóló és a Polykratesről írt két fejezet átültetésével.⁴⁶ Két évtized múlva, 1816-ban, egy Solymosi Dániel nevű, Baselben tanuló ref. fiatalember „erőtlen igyekezetének első zsengejeként“ „az olvasni szerető értelmesekkel“ közli *Anacharsis*-nak azt a fejezetét, amely „szívet illető módon adja elő a' Böltsebb régieknek a' világi Boldogságról való vélekedéseket.“⁴⁷ Ő is kifejezést ad buzgó óhajának, „hogy talám valamelly derék Hazafinak munkássága Hazánkat... meg fogja ajánlodekózni“ a teljes *Anacharsis*-sal. Az akkori irodalmi és gazdasági életben nem sok reményt lehetett fűzni ehhez a várakozáshoz. A magyar viszonyokat meghaladó vállalkozásnak tetszett a számos térkép-melléklettel terjedelmesített nagyméretű munka teljes lefordítása. Annál na-

⁴⁶ *A' Boldogságról. Ifjabb Anacharsis utazásából.* Sebbe való Könyv. Azeknek, a' kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek. Kiadta Kis János, Nagy Baráti Pred. Posonban, Wéber Simon Péter, 1797. 31—89. l. — *Polykrates Barthélemyből.* Kalendáriom és Sebbe való Könyv... 1799-dik esztendőre, Posonban, 87—96 l. (Anacharsis, T. VIII. chap. 74).

⁴⁷ *A' Délusi Filoktesnek a' Boldogságról való Beszélgetése.* Eggy kis darab a' Barthelémy Anacharsisából, fordítva német nyelvből Solymosi Dániel által. Posonyban, Fűskuti Landerer örököseinek betűivel, 1816. 8-r. 90 l. L. Bister német fordítását: *Reise des jüngern Anacharsis durch Griechenland.* Berlin 1790—93. 78—79. fejezet: Verfolg der Reise nach Delos. Ueber die Glückseligkeit (VI. 362—398 l.) és Verfolg der Reise nach Delos. Ueber die Religionsmeinungen (VII. 3—31 l.). A magyar fordító elhagyta azokat a részleteket, melyekben a görög bölcsenek az istenségről való vélekedéseik foglaltatnak.

gyobb meglepetésként hatott, amikor 1820—21-ben Kolozsvárt a ref. kollégium betűivel 7 nagy kötetben, több mint 2200 lapon megjelent Barthélemy apátúr híres nagy munkájának az eredetiből készült, utolsó betűig hiánytalan szövege.⁴⁸ Az érdem két buzgó kolozsvári emberé: a guberniumnál akkor két ezüst húszasért díjnokoskodó Deáki Filep Sámuelé (1784—1855), ki a fordítást véghez vitte, és a nagyműveltségű Méhes Sámuel ref. kollegiumi tanáré (1785—1852), ki a kiadást eszközölte. Kiviteléhez valóban semmi nehézségtől vissza nem riadó olyan vállalkozó szellemre volt szükség, mint amilyen Méhes Sámuelt jellemezte, aki az *Erdélyi Híradó*-t, a *Nemzeti Társalkodó*-t és Brassai Vasárnapi Ujság-ját is két évtizeden keresztül saját vállalkozásában tudta fenntartani. 1819 febr. 8-án kötötte meg a szerződést sógorával, D. Filep Sámuellel, aki korának egyik legszorgalmasabb fordító munkása volt. A metszetek készítésével Nagy Sámuel bízta meg, a nyomtatással pedig Török István nyomdabérlőt azzal a kötelezettséggel, hogy 1819 május 1-től hetenként 1—1 ívet köteles elkészíteni 40 rhenes váltóforint ellenében.⁴⁹ Összesen 1020 példányt nyomtatott a könyvből, bolti árát 25, előfizetési árát 20, velin papíron 40 forintba szabva meg. Mindössze 333 előfizetője jelentkezett a széles Magyarhonból. A könyv kelendőségére és üzleti lebonyolítására nincsenek adataink, csupán annak híre maradt fenn, hogy Méhes Sámuel tetemes anyagi veszteséggel zárta az Anacharsis-ügyet. Viszont megérdemli, hogy emlékeztetést felelevenítsük s áldozatkészségének motivumában pusztán e nagyhírű munka kiadására készítő ideális lelkesedését lássuk. Eleven kis korpék a százév előtti Erdély szellemi életéből, amint két lelkes ember munkája az egész magyar szellemiséget bekapcsolja a francia hellénizmusnak európai kiterjedésű, akkor már egyre kisebb hullámokat verő áramlatába. Széles rétegeknek tette hozzáférhetővé azt a munkát, melynek ismerete a korabeli műveltségnek elengedhetetlen feltétele volt. Guzmics Izidor levelezéséből értesülünk, hogy a görögök históriájának megismerése végett az *Anacharsis* tanulmányozására adja magát s csak felette lassan tud átvergődni rajta.⁵⁰ Jászay Pál naplójából⁵¹ pedig látjuk, hogy a múlt század első évtizedeinek művelt magyar olvasója mily odaadással tudott elmerrülni ebbe a munkába, mely az antik világ minden érkfeszítő apróságát élvezetes formába foglalta. Szellemtörténeti jelentőségének igazolására Jakab Eleket kell idéznünk, aki egykoru emlékeit eleveníti fel, amikor azt írja, hogy „e művével Deáki hazafias célját teljesen elérte, megvették Erdélyben a tudósok, tudomány- és irodalompártolók s meg

⁴⁸ *Az ifjú Anacharsis Utazása Görög-Országban. A bevett időszámítás előtt a negyedik Század közepén.* Berthelemy Apátúr után franciából fordította Deáky Filep Sámuel. Kolozsváron, A Ref. Kolégyom bet. 1820—1821. 8-r. I. XVI, 283 l., II. 359 l., III. 360 l., IV. 360 l., V. 360 l., VI. 350 l., VII. 84, l. X. 1.

⁴⁹ Török István dr., *A kolozsvári ev. ref. collegium története.* Kolozsvár 1905. II. 148—149 l.

⁵⁰ *Guzmics Izidor levelei Farkas Józsefhez.* Irodalomtört. Közl. 1909. XIX. 67 l.

⁵¹ Czékus László, *Jászay Pál naplója.* Irodalomtört. Közl. 1897. VII. 109 kkl.

a tanintézetek. Oly elterjedt s kedvelt olvasmány volt az amaz időben, — folytatja tovább — minők később a gróf Széchenyi művei voltak. Nem is volt művelt ember, aki *Anacharsist* és *Antenor utazását* nem olvasta. A tanuló ifjúságra különösen nagy hatást gyakorolt e könyv, egy eddig ismeretlen letűnt szép világ tündöklő nagyságával ismeretve meg annak tudományszomjas lelkét. Görögország nagyszerű kultúrája, művészeti classicus szépségei, tudományos gazdasága s építészeti emlékei Barthelémy magát kedveltető ragyogó írálya által még fokozva, Deáki gyönyörű magyar fordításában valóságos lelkesedést költött a kis Erdélyben.⁵²

Nem érdektelen annak felfejtése, hogy milyen indítékok hatottak Anacharsis magyar népszerűségére. A magyar fordító azzal tetszeleg magának, hogy Barthelémy egy scythával beszélgeti el Görögország történetét, ami végeredményben a magyarságra áraszt dicsőséget. „Mél-több tisztelethódolást az én nemzetemnek nem tehetek, — írja Deáki — mint midőn ezen Scythia utazó hagyományját azok törvényes tulajdonosinak — Scythák maradékainak — idegen kézből visszaadom.“ Már Bod Péter „Régi Magyar Bölts“-ként emlegeti⁵³ Anacharsist, aki a melegen ápolt scytha-magyar rokonság révén egyetlen nemzetnél sem talált olyan meleg otthonra, mint nálunk. Walter Vilmos XIII. században szereplő keresztyén Anacharsisa is 1852-ben azon címen férközik a magyar olvasókhoz, hogy hőst a „szittyák, vagyis magyarok közt kereste a szerző, ez által fajunk neki hálával tartozik: mivel ezzel testi és lelki tehetségeinek életrevalóságát fényesen elismerte,⁵⁴ s még később, 1866-ban, Hanthó Lajos magyar ifjúsági átdolgozása⁵⁵ szintén azzal hízeleg a magyarságnak, hogy a rokonszenves és nagyműveltégű Anacharsis, aki Epaminondassal, Xenophonnal, Platonnal, Aristotelessel és Sokratessel társalog, vérrokonunk, ősmagyar atyánkfia.

Anacharsis tehát, a francia hellénizmus e legjellegzetesebb hajtása, amely mindenütt, ahol csak megjelent, lelkesedést keltett Görögország művészete, tudománya és klasszikus szépségei iránt, a mi szellemi életünkbe is mélyen benyomult s hatása a múlt század magyar lelkének rétegeibe rakódott. De nemcsak maga jött, magával hozta utánzatait is, még pedig mindkettőt, amelyik Barthelémy híres munkája mellett is érvényesülni tudott. Már a kortársak *Antenor*-t tartották az *Anacharsis* legsikerültebb kópiájának. Ezt az 1798-ban megjelent könyvet,⁵⁶ amely vetekedett mintaképének olvasottságával, Étienne-François de Lantier (1734—1826) szerkesztette egy Anacharsishoz hasonló fiatal embernek

⁵² Jakab Elek, *Deáki Filep Sámuel élete és irodalmi munkássága*. Fi-gyelő IV. 1878. 171 l.

⁵³ *Szent Hilárius*. N. Enyed 1768. 39. sz. 12 l.

⁵⁴ *A tizenharmadik századbeli Anacharsis*. Középkori jellemrajz. Walter Vilmos után Gyurits Antal. Kiadja a jó és olesó könyvkiadó társulat. Pesten, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1852. VIII. 360 l.

⁵⁵ *Az ifjú Anacharsis utazása Görögországban a Kr. e. IV. század kö-zepén*. Az érettebb ifjúság számára szerk. Hanthó Lajos. Pest, Emich G. 1866.

⁵⁶ *Voyages d'Antenor en Grece et en Asie; avec des Notions sur l'Égypte*. Manuscrit grec trouvé a Herculanum. Paris, Bernard, 1798. 3 vol. in-8.

görögországi és ázsiai utazásáról, meglátásairól, benyomásairól és tapasztalatairól. Nemcsak megtartotta a regény-formát, hanem még tovább is fejlesztette, úgy tüntetve fel a dolgot, hogy ő csak fordítója a nápolyi múzeumban talált ama papirusz-tekercsnek, amelyre Antenor több ezer évvel ezelőtt maga jegyezte le érdekfeszítő élményeit. Szabad szárnyra eresztett képzelete szakítva Barthélemy tudós módszerével, hamis képet festett a görög világról, saját századának francia erkölceit vetítve vissza az elmúlt időkbe. Az ő személyei úgy éreznek, gondolkoznak, beszélnek és cselekszenek, mint a rokokó szalonok francia előkelőségei. Ilyen szellemben nézve a görög életet, kényesen kiélezett szerelmi jelenetekkel zsuflotta tele a mult idők képét. Erotikus hangsúlyozottsága miatt a kortársak a női szalonok Anacharsisá-nak⁵⁷ (l'Anacharsis des boudoirs) nevezték Lantier *Antenor*-ját. Ebben azonban nem gúny, hanem dicséret rejlett. Tiszta, elegáns, kecses stílusa mellett főképen e vonásának tudható be rendkívüli sikere, amely 23 francia kiadásán kívül a német, angol, spanyol, portugál, orosz, olasz és az újjörög irodalomban is visszhangot keltett. Jakab Elek fent idézett soraiból láttuk, hogy minálunk is a kedvelt olvasmányok közé tartozott, pedig a gyulafehérvári id. Farkas Sándor († 1858) Nemes Alsó Fehér vármegye táblabírájának 1831—33-ban a nagyenyedi ref. kollégium betűivel nyomtatott 3 kötetes fordítása,⁵⁸ „melyben minden rendű ember gyönyörűséggel olvashat, 's esméreteit gazdagíthatja,“ nem volt teljes, mivel a cenzura — nyilván megütközve az erkölcsi kifogás alá vonható jeleneteken — a 4. és az 5. kötet kinyomtatását eltiltotta.⁵⁹ Az *Anacharsis*-hoz és az *Antenor*-hoz hasonló szellemben fogant Alexander-Étienne-Guillaume Théis (1765—1842) szintén nagy sikert aratott, több nyelvre lefordított *Voyage de Polyclete*-je,⁶⁰ amely levélformában kellemes és elegáns képet nyújt a római köztársaság utolsó éveiről. *Anacharsis*-nak ezt a jóval csekélyebb értékű utánzatát a Felső Magyarországi Minerva II—X. évfolyamaiban (1826—1836) Kis János közölte le folytatásokban.⁶¹ Önállóan is szeretne volna megjelentetni, de a Magyar Tudós Társaság Bajza előterjesztésére kiadását nem vállalta azzal a megokolással, hogy a munka nagy része nyomtatásban már megjelent.⁶²

⁵⁷ J.-M. Quérard, *La France Littéraire*. IV. p. 541. — *Nouvelle Biographie Générale*. Paris 1859. T. 29. p. 496.

⁵⁸ *Antenor Utazása Görögországban és Ázsiában*. Egyiptomról való értekezésekkel. Herkulánumban talált görög kéziratban. Frantzia nyelvre Lantier a' Sz. Lajos rendjének keresztes vitéze; Frantziából pedig Magyar nyelvre fordította és némely jegyzetekkel kiadta Gyula Fejérvári Idősebb Farkas Sándor Nemes Alsó Fehér Vármegye Táblabírája. Nagy Enyeden, Nyomtatott a' Ns. Ref. Kollégium betűivel Vizi István ügyelete alatt. 1831—1833. I. 292 l., II. 264 l., III. 229 l. 8-r.

⁵⁹ Ezt olvassuk Bajza József 1836. évi akadémiai jelentésében. Viszota Gyula: *Bajza József akadémiai munkássága*. Irodalomtört. Közl. 1912. 362 l.

⁶⁰ *Voyage de Polyclete, ou Lettres romaines*. Paris 1821. 3 vol. in-8.

⁶¹ *Polyklet utazása vagy római levelek*. Irta franczia nyelven báró de Theis, fordította Kis János.

⁶² Viszota Gyula, *Bajza József akadémiai munkássága*. Irodalomtört. Közl. 1912. 236 l.

III.

Bajza helyes véleményének tulajdonképeni indító oka az lehetett, hogy a mult század 30—40-es éveinek nagy fordulatok előtt álló friss szelleme már rendkívül messze távolodott a hazájában is régen feledésbe merült francia hellénizmus eszmekörétől. Ereje már annyira lecsökkent, hogy mélyebbre vágó indítékokat, nagyobb lökéseket s elhatározó irányítást tőle várni nem lehetett. A romanticizmus és a népies nemzeti irány atmoszférájában már nem kellett a hellénizmus kiélt divata, a renaissance óta állandóan napirenden levő és ható görög-római klasszicizmusnak ez a még egyszer erőrekapó utolsó lendülete. Legsajátosabban a francia szellemben virágzott ki, amely a középkor vége óta állandóan kapcsolatban volt az antik világgal. Hanyatlásának mélypontját már a XVIII. század második felében elérte, amikor az ízlés elsekélyesedésével a lényeg, a belső szépség, áldozatul esik a merő külsőségek hajhászásának. Hogy az irodalom és a közönség ismét rajongással szegezte tekintetét az antik világra, abban elhatározó része volt az akkori idők legnagyobb eseményének, Pompei és Herculeaneum felfedezésének. Enthuziazmus, bámulat veszi körül egyszerre mindazt, ami ókori, görög vagy római. De ez már nem az elmélyedés, csupán az újság ingere, a mindennapiságba változatosságot és rendkívülit óhajtó felületese érdeklődés. Legjobban talán úgy fejezhetjük ki, hogy divatba jön az ókor és olyan közszellem alakul ki, amely az előkelőséghez és a műveltséghez tartozónak tekinti törődni mindazzal, ami a görög-római klasszikus világgal vonatkozásban áll. Egyszerre nagy szaporasága támad a Herculeaneumról szóló leíró munkáknak (akárcsak nem rég Tutankamen esetében), mások magában Görögországban személyes élményükké tesszik az antik kultúrát. Így az angol Wood, akinek munkái francia nyelven is nagy sikert érnek el, továbbá a francia Chateaubriand és Delille költő bejárják az ókori műveltség színhelyét s áradozva örökítik meg benyomásaikat és hangulataikat. Winckelmann munkáit háromszor is lefordítják s egymást érik az antik világ kincseiről szóló leírások. Nem kell figyelmen kívül hagyni, hogy a XVII. és XVIII. században a történettudomány és az archeologia a mai kitisztultságában ismeretlen fogalom volt. Nem egyszer össze is zavarták az antik népeket, a görögöt és a rómaid, az etruszkt és az egyiptomit, így ezek az útleírások és tudós régiségtani értekezések az újság ingerével bilincseltek le a széles rétegek érdeklődését. Ezzel vele járt, hogy aki modern akart lenni, föltétlenül nagy érzéket mutatott a klasszikus ókor iránt s a sikerre vágyó író is a görög-római eszmekör nagy lehetőségeket nyújtó kényelmességében vonult meg. Úgy, ahogy Mme Lezay Marnezia tette, aki Pompeji romjai alól szedi ki Julia és Ovidius — lényegében a XVIII. század élénk francia képzeletével kiszínezett — szerelmi történetének kéziratait, vagy Lantier, a Sz. Lajos rend lovagja, akinek a történelmi szellem szempontjából értéktelen könyvéből 23 kiadást fogyaszt el az olvasók mohósága, csak azért, mert e Herculeaneumban „talált” kézirat a modern francia pikantériát antik keretbe foglalta. E nagy érdeklődés felverésében kiváló része volt Rousseau-nak is, aki a multon keresztül jutott el a ter-

mészethez.⁶³ A klasszikus kor fényűzését és raffinériáját megveti, de annál jobban lelkesedik a régiek egyszerű szokásaiért és erkölcsiért. Minden munkájából kitűnik, hogy különösen Spártáért és Plutarchosért őszintén rajongott. Lykurgos ezt mondta vagy azt tette, — döntő érv, megcáfolhatatlan bizonyíték volt Rousseau szemében, kit a spártai erkölcsök mellett főképen a régiek egyszerűsége bájolt el. Míg a tömegeket az antik emlékek szépsége és ritkasága izgatta, Rousseau Plutarchoson keresztül a figyelmet a görög és a latin műveltség emberére irányította. Ez az érdeklődés olyan arányokat öltött, hogy nem volt az az izgalmas regény, amelyet mohóbban olvastak volna, mint Amyot *Perikles*-ét vagy Plutarchos párhuzamos életrajzait. Jellemző, hogy ez utóbbiból pár évtized alatt 20 kiadást fogyasztottak el. Ez a divat annyira átjárja az életet, hogy a szalonokba is bevonul s leköti a társalgás témáit. Előkelő urak és nagyműveltségű úrnők Lykurgosról, Xenophonról csevegnek, vagy pedig a római költőkről, hadvezérekről, a görög hölgyek ruha- és hajviseletéről s ékszereiről tárgyalnak oly közvetlenséggel s ott-honossággal, mint a legközönségesebb napi dolgokról. „Örömben sírtam, — írja Vauvenargnes Mirabeauhoz (1740. III. 22.) — amikor Plutarchos életrajzait olvastam. Egy éjszaka sem mulik el anélkül, hogy ne beszéljek Alcibiadessal, Agesilaussal s másokkal.“ Ez a vonzalom Plutarchoshoz s ez a rajongás az antik világ iránt nem volt muló jelenség. Komoly alapot nyert a nevelésben, mely az iskolába is bevitte a *Vies paralleles*-t és az *Oeuvres morales*-t. A nagy rokonszenvvel kísért 1774-iki görög felkelés, mely a németeknél is filhellénista nyomokat hagyott,⁶⁴ még inkább fokozta Görögország iránt az érdeklődést és rajongást. A XVIII. század második felében Gessner idilljeinek francia nyelven elért nagy sikere szintén a hellénizmus szenvedélyének tulajdonítható, amelynek hatása lassanként a tudományra, irodalomra, művészetre, a mindennapi életre, sőt még a politikai gondolkodásra is kiterjedt.

Csak nem régen látjuk behatóan megvilágítva⁶⁵ e szellemi folyamatot. Részletezését kerülve, csupán vázlatos körvonalait szeretnők megvonni mintegy háttérül ama néhány tipikusan francia hellénista jelenséghez, amely hozzánk is elszármazott. Igen természetesen a tudomány sem vonhatta ki magát hatásköre alól. Jellemző azonban a hellénizmus felületességére, hogy az irodalmi, történeti és nyelvi kultusz ellenére a forradalom ébredésekor még a leghívatottabb körökben is csaknem tökéletes nyelvi tudatlanság uralkodott. La Harpe alig értette Sophokles nyelvét, akinek tragédiáját fordította, s a professzorok sem jutottak tovább az elemi ismereteknél. Az Akadémia, a legmagasabb fórum, amely rendszeresen foglalkozott az archeologiai problémák megvitatásával, — ennek eredménye a 20 vastag 4-r alakú kötetben kiadott görög régiség-

⁶³ *Emile*-jében írja (IV.): „En général, Emil prendra plus de goût pour les livres des anciens que pour les nôtres, par cela seul qu'étant les premiers, les anciens sont les plus près de la nature.“

⁶⁴ Robert F. Arnold, *Der deutsche Philhellenismus*. Kultur- und literarhistorische Untersuchung. Euphorion. Zweites Ergänzungsheft 1896. 71–181 l. U. o. 1904. 735–741 l.

⁶⁵ M. Badolle i. m. 341–393 l.

tan — talán az egyetlen kivétel. Ellenben a francia filologusokat össze sem lehet mérni a XVIII. század végének híres német tudósaival. A hellénizmus a tudományosságnak nem is a mélységére, inkább terjedelmére hatott. Ekkor halmozódnak fel nagy számmal a francia irodalomban azok az értekezések, tanulmányok, könyvek és kötetek, amelyek a görög műemlékekkel, az antik építészettel és festészettel (Caylus), az ókori mozaikkal, érmekkel és felírásokkal (Barthélemy), s a görög vallással és mithológiával (Foucher) foglalkoznak. A kritikusok Aristoteles principiumairól vagy a modernek és a régiek kölcsönös értékeiről vitatkoznak. Batteaux felújítja Voltairenek Euripides *Hippolytjára* vonatkozó véleményét, s összehasonlítva Racine *Phedre*jével, arra az eredményre jut, hogy a görög tragédia nem méltatlan az utókor bámulatára. Általában munkáik tele vannak ilyen s hasonló banális megállapításokkal, a közönség ízlésének nyomában járó s tetszését hajhászó hamis eszmékkel. A napjainkban sem ismeretlen tudományos amatőrködés volt ez, melyet az Akadémia a szigorú stílus és módszer alkalmazásával igyekezett az érvényesülés teréről leszorítani. A nagy termelés bősége annak tulajdonítható, hogy az emberek szívesen olvastak és hallottak a hellén régiségekről. Ugyanez az érdeklődés váltotta ki a tömeges fordítást és átdolgozást is. Rochefort 1770-ben az *Iliast*, hat évvel később az *Odysseiat* bocsátja közre. Pár évtized alatt majdnem az összes görög klasszikusok — Platon, Aristoteles, Xenophon, Anakreon, Sappho, Theokritos, Aristophanes, Aischylos, Sophokles, Euripides — francia mezt öltének. Mivel nem tudtak jól görögül s az antik világ szelleme is csak távoli sejtésként derengett előttünk, egészen franciaízü szövegek kerültek ki kezeikből. Mindenesetre jellemző a nagy közönség érdeklődését is igénybe vevő hellénizmus terjedelmére, hogy Cousin-Despéreaux 1782-ben egy 16 kötetes görög encyklopédiát szerkesztett, amelyet később még több hasonló munka követett.

Természetesen a közönség elsősorban az irodalomtól várta izgatót hellén érdeklődése kielégítését. Azok az írók, akik erre vállalkoztak, majdnem kivétel nélkül másodrangúak. Az irodalmi élet különféle korszakaiban megismétlődő jelenség az, hogy épen ők azok, akik az igazi tehetségeknél jobban kitapogatták a kor tendenciáját, az olvasók lelki állapotát, hajlandóságát, ízlését és fogékonyságát. A XVIII. század második felének az ismeretlenség homályából felbukkanó francia írói valósággal ellepték az összes műfajokat s a kor kíváncsimainak megfelelően tetőtűzdelték hellén elemekkel. Találékonyáguk odáig terjedt, hogy divatba hozták az u. n. görög regényt. Kitaláltak egy valószínűtlen cselekményt, amelyen még rajta izzott a XVIII. század bélyege, szentimentális bábalkaikat görög nevekre keresztelték, s hogy semmi se hiányozzék, regényük vázát ismert vagy egyáltalában nem létező görög hangzású földrajzi helyekre támasztották. Az olvasó rendkívül meg volt elégedve, ha a szerző még azt is elhitette vele, hogy regénye csak fordítása ennek vagy annak a görög szövegnek, amelyet a ritka véletlen innen vagy amonnan vetett napfényre. A *Bibliothèque des Romans*-ban számos ilyen látott napvilágot s hatását még Marмонтel is megérezte, akinek meséi szintén: szívesen öltik magukra a di-

vatos görög kosztümöt. A költészetben elég André Chénier nevét említenünk, aki századában a hellén szellem legklasszikusabb művészi kifejezője. Születése, nevelése, tanulmányai folytán precíz görög ismereteket szerzett s különös érzékkel látta meg az antik világ szépségeit. Egyedüli a maga korában, ki a mélységbe száll, akin eredeti szépségében ragyog Görögország levegője, illata, íze és színe, aki naivul és igaz szívből szerette az ókori írókat, aki valóban beleélte magát az ő világukba, aki a régiek szépségeinek bűbáján annyira szenvedélyes odaadással csüngött, aminő a XVI. század embereinek lelkét töltötte el az ókori világ legelső felfedezésekor.⁶⁶

Ha egy kor képét vizsgáljuk, mulhatatlanul színházához kell fordulnunk, ahol a napi ízlés legközvetlenebbül nyer kielégülést. A XVIII. század második felében közel 100 olyan francia drámát számlálhatunk össze,⁶⁷ amelyek nyilván a hellénizmus eszmeköréből keltek életre. Vannak köztük pásztorjátékok, heroikus balletek, komikus és komoly operák, komédiák és tragédiák. Össze lehetne belőlük állítani a mitológia minden legendáját, s a görög történelem valamennyi nevezetes eseményét. Lemierre *Hypermnestre*-je 143-szor, Guimond de la Touche *Iphigénie en Taurid*-ja 116-szor, La Harpe *Philoctete*-je 24-szer került színre a század utolsó évtizedeiben. Amikor ezekről a drámákról az állapítható meg, hogy nagyrészt csak neveikben s a görög történelemből vont cselekményeikben görögök, egyébképen a XVIII. század filozófiáját hirdetik és a felvilágosodás eszméit propagálják, önkéntelenül a mi Bessenyeink korszakjelző hasonló természetű *Agisára* kell gondolnunk. Meggyőződésem szerint nem Plutarchos s nem is Gottsched hatásának terméke ez, mint az eddigi irodalomtörténeti vizsgálódások gyanítják, hanem a drámai irodalmat is megtermékenyítő francia hellénizmus áramlatából szűrte magyarrá a kiváló testőrhadnagy.

Ezek az utalások is eléggé igazolják, hogy a francia irodalom forradalom előtti korszakán valóban végig húzódik a hellén világért lelkesedő folyamat, ami meglehetősen érdekes és elszigetelt jelenségnek tűnik föl épen abban a században, amely lehető legtávolabb esik az európai műveltség antik kútforrásaitól.⁶⁸ A szellemi élet valamennyi megnyilvánulásából világosan látjuk, hogy ez nem volt pusztán esetlegesség, egynémelyeknek különködő kalandozása a multba, hanem csakugyan benne élt a lelkekben. A képzőművészetekre is átcsapott, ahol Herculanéum kiásása meg a Caylus által felfedezett antik viaszfestés új lökést adott a képzeletnek és a technikának. A festők, szobrászok és építészek a görög stílus tanulmányozásába mélyednek s a rokokó művészettel szemben az antik iránynak törnek utat. Az építészetben a görögös vonások lesznek uralkodók. Soufflot a Pantheont úgy akarja építeni, hogy a gót könnyedséget a görög architektúra tiszt-

⁶⁶ Faguet Emil, *A XVIII. század*. Haraszthi Emil fordítása, Budapest 1898 639—649 l.

⁶⁷ Ezeket a darabokat felsorolja M. Badolle i. m. App V. 404—405 l.

⁶⁸ Faguet i. m. 639 l.

taságával és nagyszerűségével egyesítse. 1753 óta a Szalon egyetlen tárlatáról sem hiányzik a görög tárgyú kép. A görög-római mithologia és történelem eseményei elevenednek meg a vásznon oly teljességben s oly nagy arányokban, mint egyszer sem és soha többé a renaissance óta. Főképen Jos. M. Vien (1716—1809) és J. L. David (1748—1825) vívják ki ez irány diadalát, amely sajátos stílusával és felfogásával ugyanannak a hellén légkörnek kifejezője, mely a szellemi, sőt a mindennapi élet megnyilvánulásaiban is felbukkan. Így már 1760 körül a divaton is érzik hatása. A színpadokon, ünnepélyeken és összejöveteleken görög hajviselettel és görög kosztümökben jelentek meg a nők. Mme Vigée-Lebrun — amint memoirejában leírja — kis görög ünnepséget rendezett, ahol görög menüt szolgáltak fel a görög kosztümökbe öltözött vendégeknek. Korinthusi szőlőt és ciprusi bort hordoztak körül s az asztalnál Le Brun Anakreon ódáit fordította. A *Le Journal de la Mode* 1790-ben arról értekezik, hogy az igazi szabadság el sem képzelhető a görög viselet adoptálása nélkül. Hevesen kikeltek a gyémánt viselése ellen, amelyet Homeros nem említ s melyet az athéneiek megvetettek. David maga tervezett a szabadsághoz méltó görögös stílusú öltözeteket. Csupán a nehéz pénzügyi helyzet volt az oka, hogy nem vált általánossá. Jó volt, ha kenyérre telt. De a forradalom terrorja alól felszabadulva, a nők megint antik ízlésű toiletteket csináltattak, ekkor már inkább koketériából. Vasárnap a legszegényebb kis grisettes is felöltötte athéni ruháját, hogy legalább ezzel dokumentálja Vénussal való rokonságát.

Ilyen volt a francia hellénizmus állapota 1789 felé. Általános görög ízlés, válogatás nélkül. Szerették a görög regényeket, érdeklődtek a nagy görög férfiak intim élete s belső érzelmei iránt s minden apróságot megkapta a figyelmet, aminek görög vonatkozása volt. Mindez aztán egybekerült, megszokszorozódva összegyűlt a *Voyage du jeune Anacharsis*-ban. Az előzmények után tehát egészen érthető a könnyv szokatlan nagy irodalmi és rendkívüli üzleti sikere. Megjelenésekor a francia társadalom már át volt itatva a hellén eszmékkel, így *Anacharsis* az irodalmon túl a politikai életbe is szervesen beleillett. Ennek a hellénizmus eszközül szolgált egy olyan államrendszer után vágyó törekvés kifejezésére, ahol nagyobb a szabadság és több az egyenlőség. A hellénizmus befolyása a politikai életre már a nevelésben erős indítékokat kapott. A kollegiumok centrális tárgya a hellén civilizáció s ennek keretében főképen a politikai történelem tanulságaira szegeződik a figyelem. Természetes, hogy az öregebb és a fiatalabb nemzedék élvezettel szívta magába az egyenlőség kultuszát, a szabadság szenvedélyét, de egyben az antik világ erkölcsi destrukcióját is. A forradalom aztán visszhangozza is a felszívott eszméket. A forradalmárok szenvedély korbácsoló szónoklatai hemzsegnak a görög politikai eszmékre s a görög államférfiak magatartására vonatkozó utalásoktól. Robespierre a „Code Pénal” tárgyában tartott beszédét Athén történetéből vett részlettel kezdi. Valóságos ragály, járvány volt citálni a görög politikát, intézményeket és erkölcsöket. De nemcsak idézték, valósággal utánozták is őket. Dicsőségszámba ment hellén halált halni.

„Ha te kiiszod a méregpoharat, veled iszom én is“, — kiáltotta oda David festő Robespierrenak a termidori pompás szereplése után s ezért majdnem guillotine alá került a hamis Socrates feje. Ez az őrjöngés még nagyobb arányokat öltve a politikai tetteknek is irányt szabott s a törvényhozásra is döntően hatott. Chateaubriand az *Essai sur Révolution* c. munkájában írja, hogy a franciák fanatikus bámulói az antik világnak, amelyből kölcsönveszik a vitézséget, de sohasem az erényeket, s utánozzák Róma és Athén tyrannusait és gyilkosait, kik hazájukat romlásba vitték. Kétségtelen, hogy Rousseau mellett az *Anacharsis* — amelynek befolyása a közszellemre, Taine véleménye szerint is, Plutarchoséval vetekszik — volt a legnagyobb hatással a politikai életet is átfogó hellén szenvedélyre. 1789 óta az emberek szüntelenül ennek olvasásával csillapították antik érdeklődésüket. Szelleme nemcsak Chateaubriandon érzik, ki a forradalomról írt tanulmányának görög történelmi részeit veszi kölcsön belőle, nemcsak Lantieren és Théisen, a hanyatló ízlésre valló *Antenor* és *Polyclete* népszerűségén, hanem Mme Staël *Litterature*-jén is, melyet az *Anacharsis* legragygóbb visszhangjának tekinthetünk.

Anacharsis tehát a hellén divatnak köszöni létét, viszont a hellénizmus is nagy hálaival tartozik neki. Amikor már rég feledésbe merült a görögök utánzása, *Anacharsis* kiadás után kiadást ér s fordításai-ban a klasszikus világ őszinte szeretetére lelkesíti az egész Európa művelt olvasóit. Függetlenül stílusának kecsességétől, bájos formájától s cselekményének regényes fonásától, történelmi tudós hűségével a hitelesség bizalmát ébresztette maga iránt. Valóban encyklopédiának, az antik világ olyan szellemi tárházának tekintették, amely minden kérdésre megbízható felvilágosítást nyújt. *Anacharsis*nak s vele együtt a francia hellénizmusnak ez a különös sikere s divatja 1850 táján hirtelen lehanyatlik, majd a modern áramlatok zuhataga alatt teljesen eltemetődik. Ez nem azt jelenti, hogy hellén érdeklődésüket az emberek modernebb munkákból elégítették ki, inkább azt, hogy a fiúkat egyáltalában nem érdekelte az a szellem, mely az apákat és a nagyapákat magával ragadta és bámulatra lelkesítette.

Igy váltakoznak a szellemi életben az áramlatok, így temeti el az idő az élő valóságokat, amelyeket csak egy századnyi rétegből is megfeszített kutató munkával kell kiásni. Célunk az volt, hogy a francia hellénizmusnak — e nagy súlyú irodalmi, művészeti, társadalmi és politikai ható erőnek — legjellegzetesebb termékeit a magyar nyelvterületen megkeressük, eddigi észrevétlenségükből előhuzzuk s a minden nyugati eszmeáramlat iránt rendkívül fogékony magyar léleknek erre az eddig észre nem vett érdekes kapcsolatára rámutassunk. A magyarság intelligenciája mellett tanuskodik, hogy kitárt lélekkel intenzíven idegződött ebbe a hatáskörbe, amely ízlését finomította s műveltségét gazdagította. A történelmi magyar lélek egy újabb műveltségi réteget jelent tehát, amikor a francia hellénizmus nyomait találjuk meg benne. Az a jelenség pedig, hogy ezek a nyomok legjelentősebb megnyilvánulásaikban Erdélyben futnak össze, nem esetlegesség sem pedig érdekes véletlen. A francia nyelv és műveltség magyarországi hatásának

egyik csatornája épen Erdély volt, ahol visszafelé a XVI. századig követhetők a részben politikai, részben szellemi kapcsolatok. Ez utóbbiak a XVIII. század óta kapnak erőre az erdélyi főúri családok franciás műveltségének befolyása alatt, amely divatossá teszi a francia irodalomnak nemcsak szemmeltartását, hanem nevezetesebb termékeinek magyar tolmácsolását is. A XVIII. század második felében a franciából készült magyar nyelvű műfordítások túlnyomó része Erdély szellemi köréből kerül ki, úgyhogy valósággal egy külön erdélyi franciás irodalmi irányról beszélhetünk.⁶⁹ Ennek hagyománya az alsóbb társadalmi körökre is kihat, a következő évszázadra is átnyulik, továbbra is ható erő marad: Erdélyben volt tehát leggazdagabb hagyomány és legtöbb érzék a francia hellénizmus eszméinek felvételére és a magyar szellemi közöshöz közvetítésére. A Zágoni Aranka György, a Deáki Filep Sámuel és a gyulafehérvári Farkas Sándor fordításában hozzánk került *Julia levelei*, *Anacharsis* és *Antenor* — még távolabb Bessenyei *Agis*-a — ennek a szellemnek az emlékei s az erdélyi magyar lélek mindig messze tekintő hajlamosságának a könyvtárak poros rejtekeiből előkeresgelt bizonyosságai.

⁶⁹ L. Baranyai Zoltán, *A francia nyelv és műveltség Magyarországon. XVIII. század*. Bpest, 1920. c. könyvének „Francia hatás Erdélyben“ c. fejezetét (138—147 l.), ahol az Erdélyben franciából készült fordításokat is felsorolja.